

Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття

Волинь здавна вважалася на Правобрежній Україні одним із центрів виробництва художнього скла. Сучасна (як на той час) технологія його виготовлення поширилася у пізньому середньовіччі з теренів Німеччини та Богемії південними і північними схилами Татр завдяки німецьким і чеським майстрам, які осідали на території Правобережжя. Ці майстри несли із собою західноєвропейські традиції щодо технології та прийомів при виготовленні художніх скляних виробів, які засвоювалися давньоруськими склярами¹. Особливого поширення в XIV-XVII століттях набуло на Волині лісове гутництво.

Західноєвропейські традиції були також характерними і при виникненні на Волині підприємств, що спеціалізувалися на виготовленні для широкого вжитку виробів із тонкої кераміки: майоліки, фаянсу (слово походить від назви італійського міста Фаєнца, одного із відомих центрів керамічного виробництва – В.В.), фарфору (інша відома назва – порцеляна, що походить від німецького слова *das Porzellan* – В.В.) та напівфарфору. Хоча в 1744 році в Санкт-Петербурзі був заснований перший в Російській імперії державний фарфоровий завод (нині імені М.В. Ломоносова), а через три роки російський умілець Д.І. Виноградов відкрив власний спосіб отримання твердого фарфору із вітчизняної сировини, нова галузь легкої промисловості, що зародилася на Правобережжі України, мала свій власний шлях, відмінний від російського; цей шлях був зорієнтований на Німеччину, Францію і Богемію.

Внаслідок віднайдення у краї, зокрема в басейні річечки Корчик, притоки Случі, покладів якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин, наявності великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних мінералів, багатий місцевий землевласник і поціновувач «білого золота» князь Юзеф Чарторийський створив 1784 року у своїй вотчині містечку Корець поблизу Новограда-Волинського першу на території сучасної України порцелянову мануфактуру. Щоправда, на ній спершу випускали вироби з фаянсу, виготовлення якого було більш простим. За рік до цього князь відвідав німецькі міста Берлін і Майсен, побував у Франції та Варшаві, де ознайомився з практикою організації подібних підприємств. Така увага князя до німецької порцеляни пояснювалася тим, що запатентоване в січні 1710 року у Дрездені саксонським курфюрстом відкриття алхіміка Фрідріха Бьоттгера не тільки започаткувало будівництво

в місті Майсен відомої мануфактури з виробництва німецького «білого золота», але й сприяло його подальшому поширенню на теренах інших країн Центральної і Східної Європи.

Через деякий час вироби з порцеляни та фаянсу стали також популярними не лише серед багатих прошарків населення Польщі і Росії, але й серед тих, хто мав середні статки. Краса ошатних скульптур і різних предметів, легкість та гігієнічність відносно недорогого посуду обумовили переможну ходу фарфоро-фаянсової продукції територією Центральної та Східної Європи і обіцяли власникам заводів значні прибутки. Все це стало причиною укладення Юзефом Чарторійським 1783 року тривалої угоди про будівництво відповідної мануфактури з французькими фахівцями німецького походження братами Францом і Міхаелем де Мезер, яких він невдовзі перевіз у Корець. Обидва брати були досить відомі у Франції та Німеччині як досвідчені спеціалісти в галузі технології виробництва фарфору і фаянсу. (Своїм отриманням дворянства брати Мезер завдячують також старанням впливового князя з Волині. – В.В.) Тоді ж Юзефом Чарторійським було утворено акціонерне товариство, що розпочало акумулювати кошти на спорудження нового підприємства у передмісті Корця, відомого як урочище Юзефін. Першим директором цього підприємства став Франц де Мезер.

З 1784 році корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів. У деяких документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валахії². Вказану дату – 1784 рік – слід вважати початком зародження на території України фарфоро-фаянсової промисловості.

З 1784 по 1887 рік акціонерне товариство випустило значну частину акцій; 22 з них було продано по 1000 злотих кожна. 7 акцій знайшли свого володаря в особі Міхаеля де Мезера, 3 акції потрапили до Констанції Гольц, доньки місцевого лікаря німецького походження, одну придбав німецький банкір із Варшави Карл Шульц. (Вочевидь, його банк кредитував у певній мірі будівництво корецької мануфактури. – В.В.)

Під керівництвом Франца де Мезера у 1789 році було споруджено дві нові будівлі; кількість зайнятих на підприємстві невдовзі зросла до майже 1000 чоловік. Францу де Мезеру вдалося отримати у 1790 році перші на Волині, як і загалом на території сучасної України, порцелянові вироби³.

З 1792 по 1794 рр. на Правобережжі активно працювала велика група офіцерів Генерального штабу царської армії, які здійснювали опис нових територій Південно-Західного краю, приєднаних до Росії. Вони ретельно

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

обстежили місцевість вздовж річки Случ та її приток і дали позитивну оцінку щодо наявності великих запасів у басейні ріки каолінових, бентонітових та пегматитових глин, промислового піску, польового шпату, інших мінералів, потрібних для виробництва «білого золота» – порцеляни, а також фаянсу, побутового і художнього скла. Ними була вказана потужність корецької порцелянової мануфактури і відзначена якість її виробів.

З поразкою повстання поляків у 1794 році проти царської Росії містечко Корець було зайнято російськими військами, а на маєтності князя Чарторийського, як активного учасника повстання, накладено арешт. Франц де Мезер після смерті своєї дружини переїхав 1795 року до Томашова-Любельських, аби обійняти там посаду керівника нового підприємства. Директором корецької мануфактури став його брат Міхаель де Мезер. Проте його керівництво спіткала невдача. Велика пожежа, що відбулася вночі з 1 на 2 січня 1797 року, дуже пошкодила підприємство. Князь Юзеф Чарторийський, який жив на той час у Дрездені, за дозволом російських властей повернувся із значними коштами до Корця; він поновив акціонерне товариство і відбудував мануфактуру, частину акцій якої (сім відсотків) викупив волинський губернатор німецького походження Карл Глазенанп. З 1800 року корецька мануфактура запрацювала у повну силу⁴. На фабриці було задіяно майже сто різних верстатів та механічних пристроїв, а кількість працівників на підприємстві сягала 1000 чоловік.

Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні і столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися елегантністю, вишуканим розписом і особливою білизною. У їхніх мотивах досить помітно відчувався вплив німецьких майстрів, оскільки саме найбільш кваліфіковані фарфоровики із сім'ями прибули з Німеччини (Саксонія, Берлін), Австрії та Чехії. Архівні документи залишили нам у спадок деякі імена: Рудольф Боссе, брати Вільгельм і Габріель Вайс, Адольф Фрідріх Ватке, Роберт Вендлер, Людвіг Кунцель. З 1783 року в Корці існувала на той час німецька община, що мала свою школу і євангельську церкву із священником, який, вочевидь, виконував і обов'язки вчителя. Для потреб німецької общини князь Юзеф Чарторийський передав 20 гектарів власної землі⁵.

Окрім німецьких фахівців, на порцелянової мануфактурі працювали місцеві майстри із числа українських та польських селян. Серед них з'явилися цілі школи: гіпсомодельників, ливарників, оздоблювачів, випалювачів тощо. Тільки художників налічувалося на початку XIX століття 22 особи; деякі із них, найбільш відомі майстри, мали право до князівського клейма на порцеляновому виробі як додаток ставити власні іменні позначки.

Князь Чарторийський оплачував перебування за кордоном своїх кращих художників, скульпторів і випалювачів з метою перейняття практичного

досвіду від зарубіжних майстрів. Таким чином, на корецькій мануфактурі з'явилися форми і розпис, що були характерні для севрської і лімозької порцеляни у Франції, віденської в Австрії, а також італійської і богемської. Ці мотиви-запозичення простежуються аж до 1832 року – дати останнього року активної діяльності порцелянової мануфактури у Корці.

Серед статуеток виливалися, розписувалися і випалювалися порцелянові фігурки відомих історичних осіб: Катерини II, Наполеона, Тадеуша Костюшка, а також знаних німецьких музикантів: Йоганна Себастьяна Баха, Людвіга ван Бетховена, Франца Ліста⁶.

Гарний декор, орнамент і сюжетний розпис наносилися також на посуд. Так, особливої популярності серед споживачів корецької порцеляни зажили вироби, декоровані різними квітами; такий вид декору виник у 1740 році на фабриці в Майсені і був досить поширеним у Західній Європі.

Помітними певний час для корецької порцеляни були також французькі впливи, що стосувалося форми виробів, особливостей їх декорування (наприклад, вживання виноградної лози в декорі), оздоблення певними глазурями і фарбами, а також використання окремих пристроїв і деяких змін у виробничому процесі, зокрема, при випалюванні. Довершені порцелянові вироби мали добру білизну, тонкий міцний черепок, а при легкому ударянні чувся чистий дзвінкий звук.

У відомому музеї князів родини Чарторийських, що знаходиться у Кракові, заснованому Владиславом Чарторийським (1828-1894), можна бачити в шафах зразки посуду і скульпури, що виготовлялися на порцеляновій мануфактурі у Корці. Є зразки корецької порцеляни і в музеї Варшави.

1799 року під керівництвом французького майстра Песйона почалося спорудження фаянсової мануфактури у містечку Городниця на високому правому березі річки Случ при впадінні у неї річечки Криваль. Уже 1807 року підприємство випускало фаянсову продукцію. На зворотному боці готових виробів ставили різні клейма, одне з яких, силует благородного оленя, що міститься також на гербах Ельзасу, став на довгі роки візитною карткою городницького заводу. А 1803 року у містечку Баранівка, що також розташоване на Случі, під керівництвом Міхаеля де Мезера, який роком раніше викупив у місцевої поміщиці Гагаріної земельну ділянку, почалося спорудження приміщень для нової порцелянової мануфактури. Гроші на спорудження обох підприємств давав Юзеф Чарторийський та засноване ним акціонерне товариство. 1815 року російський уряд надав власникові баранівської мануфактури право ставити державний герб на виробках, а також виділив фінансову допомогу на розвиток виробництва⁷.

Міхаеля де Мезера змінив на корецькій мануфактурі француз Мерод, а з 1807 року йому на зміну прийшов Песйон, який змушений був також

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XIX століття*

певний час наглядати і за городницькою мануфактурою. До 1828 року на корецькій мануфактурі працювало два горна, де вироблялася порцеляна, і шість, де вироблявся фаянс. На виробництві активно використовувалася праця місцевих кріпаків.

Внаслідок смерті князя Чарторийського у 1810 році його майно було поділено між п'ятьма доньками: Маріанною (в одруженні графиня Потоцька), Климентиною (в одруженні княгиня Сангушко), Терезою (в одруженні княгиня Любомирська), Юзефою (в одруженні графиня Потоцька) і Целестиною (в одруженні Янішевська). В 1814 році відбувся ще один поділ майна померлого князя через третейський суд за добровільною згодою членів князівської родини. Корецька порцелянова мануфактура дісталася у спадок його доньці Маріанні Чарторийській (Потоцькій), яка була хвороблива і постійно мешкала у Варшаві, де й померла 23 грудня 1831 року.⁸

Згідно із її заповітом, корецька фабрика відходила її синам графам Йосипу і Герману Потоцьким. Втім, обидва брати стали активними учасниками польського Листопадового повстання 1830 року, і після його поразки змушені були рятуватися втечею у Францію. Аби забезпечити порцелянову та суконну мануфактури, що діяли на той час у Корці, від експропріації до державної казни, Маріанна Потоцька швидко переписала заповіт. Порцелянова фабрика дісталася таким чином у спадок двом донькам Маріанні Потоцької, а саме, Доротей (в одруженні Млодницька) та Пелагеї (в одруженні княгиня Яблоновська).

Далі корецькою порцеляновою фабрикою займалися зяті Маріанни Ян Млодницький та Карл Яблоновський, які не впливали серйозно на покращення справ на підприємстві. Згодом Ян Млодницький передав права на управління частиною корецької фабрики, що належала його дружині Доротей, своєму швагрю князю Карлу Яблоновському. Проте князь страждав від тяжкої хвороби і також не міг активно впливати на стан справ на порцеляновій фабриці. Урядовий Сенат призначив Євстафія Сангушка опікуном маєтностей учасників повстання графів Йосипа і Германа Потоцьких та померлого князя Юзефа Чарторийського. Спадкоємці корецького майна знову розпочали судову тяганину.⁹

Так, в справі під назвою «Переписка о приведении в исполнение указа Правительствующего Сената по делу наследников графини Марианны Потоцкой о неуравнительном и обидном будто бы выделении их матери из имени ее отца Юзефа Чарторийского», що міститься в Житомирському архіві, вказується, що «9 мая 1844 года ликвидационная комиссия слушала рапорт Новоград-Вольнского уездного суда от 9 апреля 1844 года за № 938, коим изъясняя, что вследствие Указа Правительствующего Сената о разделе

имения, оставшегося после князя Осипа (Юзефа – В.В.) Чарторийского, ... проданные помещику Падлевскому имения Морозовка и Гольшевка подлежат возврату наследникам графини Потоцкой, равно как и для определения стоимости суконной фабрики и фарфорового завода в Корце»¹⁰.

Корецька фарфорова фабрика залишилася врешті-решт без кваліфікованого керівництва і достатніх коштів на її подальший розвиток; запаси місцевих мінералів поступово вичерпалися. А тому після чергової пожежі підприємство було ліквідоване. Ліквідацією підприємства займався корецький чиновник Гжегож (Григорій – В.В.) Івашкевич.

Городницька фабрика, що належала акціонерній компанії Корецької мануфактури, будувалася чотири роки. З 1807 року (за іншими джерелами, з 1804 року) тут було налагоджено випуск фаянсових виробів. За описом 1811 року Городницька фабрика мала такий вигляд: "...Огражденная частоколом, с тремя выездными воротами и тремя калитками, фабрика имела на своей территории такие строения: четыре деревянных дома, два склада, дровяной сарай, три погреба, амбарчик...

В наибольшем по размерам доме находились семь помещений, в т.ч. мастерская со станками для формовки фаянсовой посуды, шлифовальная, глазурувальная, помещение с тремя печами для обжига посуды. Пол в помещениях был кирпичный. В другом строении велись подготовительные операции: изготавливались капсулы, молотся камень и гипс, готовилась и выдерживалась в погребах масса.

Глина разных сортов хранилась в сарае. В доме, где жили мастера, находилась фабричная лаборатория. Еще в одном строении находились: склад готовых фаянсовых изделий, квартира писаря, пекарня..."¹¹.

Робітники мануфактури розробляли місцеві поклади каоліну біля сіл Перевозня та Сторожівка, а з 1820 року почали завозити білу глину із Дубровиці, звідки сировина надходила також і на Корецьку мануфактуру. У 1829 році фаянсові вироби з Городниці демонструвалися на виставці у Петербурзі і були відзначені як легкі, міцні, розписані художньо та оформлені естетично, що не поступаються фаянсовим виробам, виготовленим англійськими майстрами.

На початку 50-х років XIX століття власниками містечка Городниця і фабрики були Тереза Любомирська та її син Юліан Любомирський. У 1856 році він продав Городницю разом із порцеляновою фабрикою, іншими підприємствами в Городниці та довколишніми селами поміщику Вацлаву Руліковському. Аби поліпшити ринки збуту, В. Руліковський звернувся 7 жовтня 1857 року до губернської управи з проханнями дати дозвіл на проведення у містечку Городниця щорічно дев'яти ярмарків¹². Через певний час господар фабрики сповіщав, що «... фарфор и фаянс в Городнице

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

сбывается на сумму 6000 рублей в год, который постоянно закупают приезжие купцы и евреи по установленным ценам и сбывают этот товар в разных местах губернии»¹³.

Як повідомляла газета “Волынские губернские ведомости” у 1859 р., “Сбыт изделий Городницкой и Барановской фабрик преимущественно производился на месте купцами киевскими, житомирскими, дубенскими и кременецкими”¹⁴.

20 вересня 1878 року Городницька фабрика постраждала внаслідок великої пожежі. При цьому було завдано значних збитків. Цікавим є повідомлення про те, що в рамках одного підприємства існували фактично два заводи, де виготовляли фаянс і порцеляну. Зокрема, в донесенні генерал-губернатору вказувалося, що у цей день «... Новоград-Волинського уезда м. Городница сгорели фарфоровый и фаянсовый заводы помещика Руликовского...» (Пожежі на заводі траплялися і надалі досить часто – В.В.). Проте роботу заводу вдалося відновити. У 1879 році на ньому працювало 87 робітників, було випущено різного посуду на суму понад 10000 карбованців¹⁵. Вацлав Руліковський змушений був продати фабрику, аби покрити великі видатки, Полтавському поземельному банку, у якого її акції викупив близько 1883 року підприємець Р. Боссе.

У 80-х роках XIX століття Городницький завод спеціалізувався на виготовленні фарфору та фаянсу і належав пізніше у 90-х роках місцевому великому поміщику С. Гіжицькому, який згодом передав завод в оренду купцю Фішелу Зусману.

Новоград-Волинський повіт продовжував утримувати пальму першості за кількістю підприємств фарфоро-фаянсової промисловості та нарощення ними продукції. Так, у 1823 році засновано фарфоровий завод в селищі Довбиш; в цей час у Межиріччі (нині райцентр Ємільчино – В.В.) місцевим поміщиком засновано завод, на якому працювали кріпаки, виробляючи фарфор “Люкс”. 1867 року засновано фарфоровий завод в селищі Бараші, на якому в 1887 році працювало 106 робітників. 1874 року збудовано в селищі Кам’яний Брід фаянсову фабрику. Згодом виникають заводи в Полонному, Токарівці (нині смт. Першотравенськ – В. В.), Полянках.

З часом фарфорові та фаянсові заводи, засновані польськими поміщиками, змінили своїх власників. Так, Баранівський фарфоровий завод з 1882 року почав належати великому землевласнику М. П. Грипарі, греку за національністю. У 1910 році на заводі працювало понад 500 чоловік, а річний прибуток сягав 300 000 карбованців¹⁶.

У зв’язку із прийняттям в Російській імперії законів, які сприяли економічній діяльності представників заможного єврейства, окремі з них почали орендувати у попередніх власників фарфорові і фаянсові заводи, експлуатуючи нещадно робітників. Слід зазначити, що, згідно із

статистичними даними, в містечках Волині єврейське населення у 1884 році складало від 30 до 90 відсотків, а тому значна кількість їх працювала на місцевих підприємствах, потіснивши українських та польських робітників¹⁷.

Губернська газета "Волинь" так писала з цієї нагоди: «Фарфорово-фаянсовое производство... имеет весьма важное значение в экономическом строе всей Волинской губернии вообще, и Новоград-Волинского уезда в особенности. Благодаря обилию минеральных веществ, употребляемых для изготовления фарфоровых изделий, в одном только Новоград-Волинском уезде имеется 7 фарфоровых фабрик... До последнего времени на большинстве из фарфоровых фабрик не имелось новейших усовершенствованных орудий производства, и только недавно, когда спрос на фарфоровую посуду местного изделия усилился, некоторые из заводоладельцев не пожалели крупных затрат и устроили на своих фабриках... паровые двигатели и разные другие приспособления. При станции Полонное... в последнее время возведено огромное каменное здание, предназначенное для фарфоровой фабрики, на которой будут применены все приспособления новейших систем»¹⁸.

У 1909 році фарфоро-фаянсові заводи Волині давали більше половини усіх виробів з порцеляни та фаянсу, а Новоград-Волинський повіт став центром виготовлення цієї продукції на терені сучасної України. На заводах виникли власні школи живописців, випалювачів тощо, які конкурували між собою за якість і форму виробу.

Умови праці на підприємствах були важкими. Застосовувалася жіноча і дитяча праця. Робітники помирали часто ще у молодому віці.

Так, Міне Смоляр, колишня жителька містечка Кам'яний Брід, так описує працю на місцевому фаянсовому заводі Фішела Зусмана: «На заводі тогдa работало 1200 рабочих, половина из которых были крестьяне из окрестных сел... Работали 12 часов в день, в некоторых специальностях существовало определенное классовое разделение на высшие и низшие слои. Живописцы... были самими высокооплачиваемыми сдельными рабочими, и пользовались авторитетом в местной иудейской общине.... Ко второй категории относились те, кто изготавливал изделие из сырой глины. Третья категория состояла из тех, кто работал с необработанными сухими изделиями возле печей обжига. Для этого нужны были здоровые плечи и сильные руки.... Похороны работавших были частыми.... Большинство жертв были рабочие, изготавливавшие изделия из сырой массы. Кроме густой пыли, мокрая глина содержала химические вещества, которые проедали легкие за очень короткое время. Если умершему уже было 38 лет, то на похоронах, утешая, говорили: Чтоб никто не умерал моложе его...»¹⁹.

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

Ета Гофман, колишня мешканка Кам'яного Броду, згадує так: «Бедность в местечке была безграничной. Зарплата заводских рабочих составляла от 5 до 8 рублей в неделю. Поэтому на фабрике вынуждены были работать 8-летние дети, чтобы семья могла как-то прожить... Зарплата рабочего была нищенской, а служащие – кассир, бухгалтер, директор и другие, жили за счет голодающих... Эксплуатация была ужасной. Работали с шести утра до шести вечера. Три гудка, исходившие от большой трубы, ... пугали рабочих. Первый гудок поднимал их с постели, второй требовал, чтобы они уже ждали перед воротами завода, третий означал, что следует стоять у станка. Если кто-то опаздывал на одну минуту, ворота перед ним закрывались, и он терял целый рабочий день, испытывая из-за этого большую нужду...»²⁰.

Вихідець із Городниці Беніамін Кац згадував: «...Каторжний труд на заводе (мається на увазі порцеляновий завод Ф. Зусмана – В. В.) обуславливал классовую борьбу с хозяином, который однажды на юбилей посетил свою собственность... Страх напал на местечко: хозяин приезжает! Как выглядит он? Всю жизнь проработали жители Городницы на заводе и не видели, для кого они гребут золото... И вдруг – приезжает хозяин! Гудят фабричные сирены. Работа останавливается, все в рабочей одежде мчатся к воротам... Бегут со всех сторон, из закоулков, базара... – Где горит?!

Ужасно гудят сирены, пожарники носятся с бочонками воды, поливая вокруг землю. Все местечко на ногах. Закрывают лавки, мамы бегают за детьми, загоняют в сараи коров, мужики гонят повозки с базара, лошади ржут....

- Гвалт, евреи, где горит?
- Дурак, не горит!
- И что же это значит?
- Наш хозяин приезжает!
- Тьфу, чтоб всем моим врагам так было! Пусть бы уже он сам сгорел, отец наш!

...Долго-долго не успокаивается местечко после приезда хозяина. И кто ж его видел? Проехала бричка, запряженная четверкой лошадей, и оставила после себя много пыли и шума...»²¹.

На початку XX століття швидкими темпами зростало у містах та сусідніх містечках повіту соціальне розшарування між невеликою купкою багатих заводчиків, їх прислужниками і основною масою бідноти. В 1905 році під час першого революційного виступу робітники порцелянових і фаянсових заводів Волині були в перших лавах тих, хто висунув економічні і політичні вимоги до властей і заводчиків.

У радянські роки названі вище підприємства були флагманами легкої промисловості України, даючи до державного і місцевого бюджетів значні кошти. Нині внаслідок відомих економічних перетворень практично вся

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

галузь фарфоро-фаянсового виробництва стоїть на колінах. Тяжко згадувати про це в рік її 225-річчя. Чи будуть зміни на краще? Хай вирішить український народ. Бо хто хоче, той зможе.

Література

1. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / Олійник Д. М. та ін. Скло України. – С. 188-189.
2. Arndt Nikolaus. Beruehmte Porzellanfabrik und erste evangelisch-lutherische Gemeinde in Korec // Wolhynische Hafte.– Folge 2.– S. 67 – 68.
3. Ebenda. – S. 68.
4. Ebenda. – S. 69.
5. Ebenda – S. 72 – 73.
6. Ebenda. – S. 69.
7. Центральний державний історичний архів, м. Москва. Ф. 18, оп. 2, спр. 237, арк. 8.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. 10, оп. 1, спр. 49, арк. 2, 8 – 8 зворот.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 10, оп. 1, спр. 49., арк. 1, 78.
10. Там же. – Арк. 33 зворот.
11. Антошевська Л.А. Городниця та її порцелянова мануфактура в кінці XVIII – XIX ст.//Актуальні проблеми історії і літератури...– С. 314.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442, оп. 35, спр. 1405, арк. 11-12.
13. Там же. – Арк. 14.
14. Вольнские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 4.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442, оп. 48, спр. 325, ч.1.
16. Історія міст і сіл України. Житомирська область. – К. – Х., 1973. – С. 151.
17. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Т. 21. – СПб, 1893. – С. 463.
18. Вольнь. – Житомир, 1892. – № 78.
19. Рукопис перекладу книги “Звіл” [«Звягель»] з ідіш на російську мову (перекладач Коган Л. Г.). – С. 10.
20. Там же.
21. Там же.